

NIEKTORÉ ŠPECIFIKÁ VOJENSKEJ SLUŽBY ŽIDOV A RÓMOV V VI. ROBOTNOM PRÁPORE

PETER KRALČÁK

KRALČÁK, P.: Some Aspects of the Military Service of Jews and Gypsies in the VI. Labour Battalion. *Vojenská história*, 2, 17, 2013, pp 120-139, Bratislava.

In his study, the author covers the Labour Corps of National Defence and its VI. Labour Battalion in the context of World War 2. Up to now, the problem of labour service in the Slovak Army environment in the period 1939 – 1945 was marginalized by the military historians. Author states that for the then Slovak Army Command, the Labour Corps served as a tool for solving the issue of actual service of Jews, Gypsies and “Aryans” not eligible for ordinary military service due to health or disciplinary reasons. At the same time, establishing this organizational unit, the Ministry of National Defence reflected the requirement of Slovak government to apply discriminatory legislation towards Gypsies and Jews from civilian environment to the environment of Slovak Army. Both ethnic group were marginalized within the society in an unprecedented way and within the Slovak Army, they were included in a single battalion with the aim to segregate them from other members of the Army. From today’s perspective, it is also interesting to map everyday lives of Jews and Gypsies, members of the VI. Labour Battalion of the Labour Corps, in particular in terms of accommodation, subsistence, health care, cultural and sports activities of the Labour Corps members. The stories of Jews and Gypsies in the VI. Labour Battalion comprise a very interesting chapter from the Labour Corps’ history.

Military History. Slovakia. World War 2. VI. Labour Battalion. Discrimination of Jews and Gypsies.

Pracovný zbor národnej obrany (ďalej len „Pracovný zbor“) a jeho VI. robotný prápor v kontexte druhej svetovej vojny predstavuje jednu z najzaujímavejších zložiek slovenskej armády, a to z viacerých dôvodov.¹ Problematika pracovnej služby v prostredí slovenskej armády v rokoch 1939 – 1945 bola až doteraz na okraji záujmu vojenských historikov.² Pritom hovoríme o veľmi závažnej problematike, ktorá ukazuje, kam až človek

¹ Pracovný zbor ako samostatná organizačná zložka vznikla dňom 15. januára 1941 s názvom Pracovný zbor Ministerstva národnej obrany. Oficiálny názov Pracovný zbor MNO a jeho skratka PSb MNO sa používal až do jari 1943. Rozkazom ministra národnej obrany generála F. Čatloša z 2. apríla 1943 bol premenovaný na Pracovný zbor národnej obrany (PSb NO).

² Za najprínosnejší bibliografický prameň informácií pre záujemcov o problematiku Pracovného zboru, ktorý vznikol v povojnovom období, možno označiť zborník materiálov z medzinárodného seminára konaného v Bratislave v dňoch 22. – 23. novembra 1995. V tomto zborníku boli uverejnené

je schopný zísť vo svojich absurdných predsudkoch. Pracovný zbor predstavoval nástroj, ktorým vtedajšie velenie slovenskej armády vyriešilo otázku prezenčnej služby Židov, Rómov a „árijcov,“ nespĺňajúcich zo zdravotných alebo disciplinárnych dôvodov podmienky na vykonávanie riadnej vojenskej služby. Zároveň Ministerstvo národnej obrany Slovenskej republiky zriadením tejto organizačnej zložky reflektovalo na požiadavku slovenskej vlády aplikovať diskriminačnú legislatívu voči Rómom a Židom z civilného prostredia do prostredia slovenskej armády. Obe etniká boli bezprecedentným spôsobom vytlačené na okraj spoločnosti a v rámci slovenskej armády ich začlenili do jedného práporu s cieľom segregovať ich od ostatných príslušníkov armády. Z dnešného pohľadu je zaujímavou otázkou i zmapovanie niektorých špecifik prezenčnej služby Židov a Rómov, príslušníkov VI. robotného práporu Pracovného zboru, a to nielen z pohľadu ich právneho postavenia v armáde, uniformiem, pracovnej činnosti, ale zaujímavou je aj otázka ubytovania, stravovania, zdravotnej starostlivosti, kultúrnej a športovej činnosti príslušníkov Pracovného zboru. Ich sledovaním možno konštatovať, že osudy Židov a Rómov v VI. robotnom prápore sú veľmi zaujímavou kapitolou histórie Pracovného zboru.

Dôvody vzniku Pracovného zboru MNO, ako organizačnej zložky slovenskej armády, treba hľadať v dvoch aspektoch. Prvý aspekt vyplynul z niekoľkomesačnej existencie pracovných jednotiek pri peších plukoch, do ktorých, okrem iných, na základe rasovej segregácie zaradili prednostne Židov a Rómov.³ Prax a činnosť týchto jednotiek ukázala viacero nedostatkov, ktoré bolo nevyhnutné vyriešiť. V prvom rade to bol problém absencie jednotnej organizačnej štruktúry a veliteľstva, ktoré by zastrešovali činnosť pracovných jednotiek. Na ministerstve národnej obrany bol síce zriadený pracovný referát, ktorý mal koordinovať prezenčnú pracovnú službu a starať sa o výcvik a výchovu, ale v skutočnosti nevykonával žiadnu koordináciu. Pracovníci boli pridelení peším plukom a pracovali po celom Slovensku. Pešie pluky nepatrili pod veliteľskú právomoc pracovného referátu, takže de facto pracovný referát nemal možnosť pracovnú službu výraznejšie riadiť a koordinovať. Pracovné jednotky nemali vlastný dôstojnícky ani poddôstojnícky zbor.⁴ Z dôvodu

príspevky renomovaných slovenských vojenských historikov. Príspevky vznikli predovšetkým na základe štúdií dobových archívnych dokumentov uložených vo Vojenskom historickom archíve v Bratislave a ich obsah odkryl niektoré z bielych miest o organizácii, dislokácii a význame Pracovného zboru. Z novších prác treba spomenúť diplomovú prácu pracovníčky Vojenského historického archívu Mileny Balcovej *Pracovný zbor národnej obrany*, ktorej podstatná časť bola publikovaná v zborníku z VIII. ročníka konferencie Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov *Od Salzburgu do vypuknutia Povstania*. Problematike pracovných jednotiek v rámci slovenskej armády v rokoch 1939-1941 sa venoval predovšetkým historik Igor Baka. (BAKA, I. Postavenie Židov vo vzťahu k slovenskej brannej moci v rokoch 1939-1941. In *Fenomén holokaustu. Ideové korene, príčiny, priebeh a dôsledky*. Bratislava : Úrad vlády Slovenskej republiky, 2008. ISBN 978-80-8106-003-8, s. 82-93, prípadne BAKA, I. *Politický systém a režim Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1940*. Bratislava : Vojenský historický ústav, 2010. 322 s. ISBN 978-80-969375-9-2.)

³ Túto otázku sa podarilo armádnym špičkám vyriešiť v Brannom zákone prijatom na začiatku roka 1940, kde bola okrem vojenskej prezenčnej služby vytvorená aj prezenčná pracovná služba. Tým sa vytvorili dve skupiny brancov, jedna, ktorá bránila vlasť zbraňou a druhá, ktorá ju bránila „pracou“. Aj v rámci prezenčnej pracovnej služby muselo prísť k deleniu. Z dôvodu oddelenia „árijcov“ od Židov a Rómov vykonávali „áriji“ prezenčnú pracovnú službu a Židia a Rómovia pracovnú povinnosť.

⁴ Poddôstojnícka škola pre brancov prezenčnej pracovnej služby bola zriadená až v novembri 1940. VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, škatuľa (ďalej šk.) 1, inv. č. 1, č. j. 82 895.

zefektívnenia činnosti pracovných jednotiek sa objavovali čoraz častejšie snahy o vytvorenie jednotného velenia.⁵

Druhý aspekt vzniku Pracovného zboru súvisel s odvodmi a následným nástupom brancov na vojenskú prezenčnú službu. V priebehu roka 1939, ale najmä v roku 1940, sa vyskytovalo pomerne veľa prípadov, keď sa branci vyhýbali nástupu na výkon vojenskej prezenčnej služby. Neboli to len prípady brancov, ktorí boli pri odvodoch označení za zdravotne nespôsobilých na výkon vojenskej služby, ale vyskytovalo sa čoraz viac prípadov, keď boli brancom udeľované rôzne výnimky a odklad nástupu vojenskej služby. Práve preto sa hľadal spôsob, ako tomu zabrániť. To bol jeden z dôvodov, prečo sa Branným zákonom z roku 1940 stanovila všeobecná branná povinnosť, a tým už nebolo možné vyhnúť sa zo zdravotných alebo sociálnych dôvodov nástupu na vykonanie vojenskej prezenčnej služby. Vojaci neschopní vojenskej prezenčnej služby vykonávali prezenčnú pracovnú službu.⁶

Silným argumentom pre stanovenie všeobecnej brannej povinnosti bolo aj ideové pozadie. Vedenie armády chcelo vypočúť hlasy o „bezvýnimočnom“ narukovaní všetkých dospievajúcich občanov štátu mužského pohlavia. Zástancom tejto myšlienky bol aj minister národnej obrany Čatloš: „*Pracovný zbor má tie isté ciele i poslanie ako aj vojsko. Rozdiel je len v prostriedkoch a spôsoboch, akými narába. Vojak, ako telesne celkom zdatný, začlenený v kompaktných, organizačne ucelených i dislokačne vyhranených jednotkách, môže žiť, konať a cvičiť pravidelne a presne podľa časových i vecných programov. Pracovník, ako fyzicky z istej stránky obmedzený činiteľ, v menšom počte a vo svojom určení i výkone špeciálne a jednostrannejšie usposobený, musí slúžiť štátu i sebe za okolností a podmienok menej súvislých. Vykonáva svoju službu niekedy podľa pracovných oblastí a záujmov i roztratené a nie v takom pevnom organizačnom stroji ako vojsko.*“⁷

Zabezpečenie jednotnej organizačnej štruktúry prezenčnej pracovnej služby priniesla nová organizačná štruktúra slovenskej armády z októbra 1940. V zmysle uvedenej organizačnej štruktúry slovenskej armády bol dňom 15. januára 1941 vytvorený Pracovný zbor Ministerstva národnej obrany SR, ktorý sa „*rozprestieral na celé územie Slovenska*“ a prostredníctvom náčelníka štábu podliehal priamo ministrovi národnej obrany.⁸ Na čele

⁵ Jedným z návrhov bolo vytvorenie Ústredia pracovnej služby, ktoré by sa organizačne členilo na prednostu úradu, osobné oddelenie, technické oddelenie, všeobecné oddelenie, spisovňa. Pozri VHA Bratislava, f. MNO SR 1939-1945, fondové oddelenie spisy dôverné, šk. 6, inv. č. 5, č. j. 150 370.

⁶ Anton Rašla vo svojich spomienkach uvádza: „*Viem, že už v priebehu roka 1939, ale najmä v roku 1940, boli v kruhoch MNO kritizované javy, že mnoho brancov sa vyhýba základnej službe. Nielen tým, že pri odvodoch sú hŕfne označovaní zo zdravotných dôvodov za neschopných prezenčnej vojenskej služby, ale aj udeľovaním výnimiek a odkladov nástupu. To sa týkalo najmä absolventov stredných a vysokých škôl. Predovšetkým to využívali členovia a funkcionári HG. Vyústilo to do reformy Branného zákona, prakticky tým bola zavedená povinná prezenčná služba pre všetkých mužských občanov štátu, ktorí by sa jej mohli vyhnúť tým, že by tomu bránili zdravotné, psychické alebo sociálne dôvody (napr. zaostalé skupiny Rómov) alebo židovský pôvod.*“ RAŠLA, A. 1996. Pomoc vojenskej justície slovenskej armády rasovo prenasledovaným občanom. In *Pracovné jednotky a útvary slovenskej armády 1939 – 1945. VI. robotný prápor*. Bratislava : Zing Print, 1996, s. 119. ISBN 80-967629-0-7.

⁷ ČATLOŠ, F. O Pracovnom sbore. In *Slovenské vojsko*. 1942, roč. III., č. 1, s. 7.

⁸ VHA Bratislava, f. MNO SR 1939-1945, fondové oddelenie spisy dôverné, šk. 24, inv. č. 17, č. j. 167 000.

Pracovného zboru stál správca Pracovného zboru s právomocou veliteľa divízie.⁹ Bola zriadená aj hospodárska správa Pracovného zboru, na jej čele bol správca hospodárskej správy Pracovného zboru.

Organizačne sa Pracovný zbor delil na dve skupiny: na Západnú pracovnú skupinu a Východnú pracovnú skupinu. Pod správu Západnej pracovnej skupiny podliehali posádky Banská Bystrica, Banská Štiavnica, Bratislava, Brezno, Hlohovec, Krupina, Nitra, Nové Mesto nad Váhom, Pezinok, Piešťany, Sereď, Trenčín, Trnava, Topoľčany, Turčiansky Sv. Martin, Žilina, Zvolen, Dolný Kubín, Ružomberok. Pod správu Východnej pracovnej skupiny podliehali posádky Bardejov, Humenné, Kežmarok, Levoča, Liptovský sv. Mikuláš, Michalovce, Poprad, Prešov, Sabinov, Spišská Nová Ves, Trebišov.¹⁰

Západná pracovná skupina bola zložená z troch pracovných práporov, ktorých príslušníci boli výlučne „árijskeho“ pôvodu.¹¹ Východná pracovná skupina bola zložená z dvoch „árijských“ práporov a z jedného práporu Rómov a Židov – VI. práporu. Na čele pracovných práporov bol správca, ktorý mal právomoc veliteľa práporu. K dispozícii mal pobočníka, šéfkára a kancelárskeho rotmajstra. V tejto súvislosti minister národnej obrany Čatloš nariadil dňa 8. februára 1941, že pracovné prápory I. až V. budú mať oficiálny názov „pracovný prápor,“ a VI. prápor, v ktorom boli Židia a „cigáni“ pracovnej povinnosti, sa bude nazývať „robotný prápor“.¹² Hoci pomenovanie práporu na „robotný“ ho malo v očiach verejnosti voči ostatným práporom s označením „pracovný“ degradovať, autorovi pomenovania sa to nevelmi podarilo. V slovenskom jazyku označenie človeka za „robotného“ vyjadruje skôr pochvalu jeho pracovitosti, než poníženie.

V prípade Židov je zaujímavým faktom, že hoci ich právne postavenie v rámci slovenskej armády bolo rovnaké, tento fakt hlavne spočiatku neznamenal, že by tvorili vnútornú homogénnu spoločnosť. Zloženie robotníkov – Židov VI. robotného práporu treba posudzovať komplexnejšie a možno ich rozdeliť podľa viacerých kritérií:

– Podľa náboženstva – od prísne ortodoxných Židov, vrátane žiakov a poslucháčov ješív, cez nábožensky liberálnych, ale ešte veriacich, ateistov až po pätnástich konvertitov.

– Podľa rodiska – tu boli muži zo západného, stredného a východného Slovenska. Medzi nimi pretrvávali historicky podmienené odlišnosti v obliekaní, stravovaní a mentalite.

– Podľa sociálneho statusu – prichádzali z rodín predtým relatívne dobre situovaných až po úplne nemajetných a chudobných.

– Podľa národnosti – odkedy Hitler uchopil v Nemecku moc, rýchlo rástol počet sionistov, hlásiacich sa k židovskej národnosti, popri nich tu bola početná skupina najmä absolventov slovenských stredných a vysokých škôl, ktorí sa cítili Slovákmi, hovorili a písali po slovensky.

⁹ Správcovi Pracovného zboru boli pridelení osobný referent, pracovný referent, materiálny a konceptný referent. Pracovný referent viedol a organizoval evidenciu pracovnej činnosti zboru. Osobný referent viedol evidenciu dôstojníkov a mužstva. Podával návrhy na pridelenie mužstva na prácu po práporoch, rotách a čatách. Bol zároveň aj pobočníkom správcu. Materiálny referent viedol evidenciu všetkých strojov a náradia a prideloval ich podľa potreby jednotlivým pracovným táborom. Konceptný referent sa staral o riadny chod kancelárie.

¹⁰ VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 23, inv. č. 23, č. j. 234 838.

¹¹ Pracovná rota príslušníkov nemeckej národnosti bola pričlenená k III. pracovnému práporu a bola samostatnou jednotkou. VHA Bratislava, f. MNO SR 1939-1945, fondové oddelenie spisy dôverných, šk. 24, inv. č. 17, č. j. 167 000.

¹² VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 60, inv. č. 47, č. j. 250 124.

– Podľa ideologického zamerania – tu boli dve hlavné skupiny: sionisti a komunisti popri stále značnom počte indiferentných.

– Podľa vzdelania – príslušníci židovských rôt sa vyznačovali vysokou úrovňou vzdelania, nadpriemerným podielom maturantov a vysokoškolákov.¹³ Až následné spoločné ťažké práce na stavbách a spolunažívanie v stiesnených ubytovacích pomeroch prispeli k vzájomnej súdržnosti a pocitu spolupatričnosti.

Diskriminácia Židov a Rómov sa prejavila už v ich rovnošate. Na jeseň 1940 boli vydané „Smernice pre nosenie vojenskej rovnošaty a rovnošaty pracovného sboru.“¹⁴ V zmysle tejto smernice bola uniforma dôstojníkov Pracovného zboru rovnaká ako u príslušníkov zbraní. Uniforma príslušníkov Pracovného zboru sa odlišovala od ostatných príslušníkov armády. Čiapka pre „árijcov“ bola ušitá zo súkennej látky, kaki farby. Skladala sa z dienk, 8,5 cm širokého pása, polmesiacovitého štítka a 13,5 cm širokého nátylníka. Dienko a pás boli zvnútra podšité podšivkou farby kaki, na spodnom okraji bolo 4 cm široké potidlo,¹⁵ ktoré bránilo prepoteniu čiapky. Štítok na čiapke bol mierne vystužený. Nátylník bol našitý na spodnom okraji bočnic a dookola dva razy preložený. Zapínal sa na jeden gombík. Uprostred nad štítkom mali „áriji“ štátny znak. Rómovia nosili čiapku hnedej farby, Židia tmavomodrej. Nohavice, blúza a plášť mali strih a tvar ako mali vojaci vojenskej prezenčnej služby, ale boli bez náplecníkov so skrytými gombíkmi. Výložky boli zelené. „Árijci“ mali mať blúzu kaki farby s golierom kávovej farby a 8 cm širokými manžetami rovnakej farby. Rómovia mali mať blúzu a nohavice hnedej farby a Židia tmavomodrej farby. Ako obuv pre celý Pracovný zbor boli určené čierne šnurovacie topánky. Špeciálna, prípadne gumená obuv sa vydávala jednotlivcom podľa potreby a povahy ich pracovného zadelenia. Pre príslušníkov Pracovného zboru bola okrem rukavíc určená aj kukla, ako ochrana pred mrazom. Bola ušitá z melírovanej vlny, zefír, na obidvoch koncoch bola 3 cm dovnútra zahnutá, bola asi 43 cm dlhá, 23 cm široká.¹⁶

Vtedajší správca pracovného úradu mjr. gšt. Borský uvádza: „*Rovnošata pracovníkov sa totiž značne líši od rovnošaty vojakov. Aby sa získala rovnošata rýchle a bez veľkých mimoriadnych výdavkov, nariadil p. minister národnej obrany pre príslušníkov pracovného sboru jednoducho upraviť rovnošatu vojakov, ktorej mala vojenská správa dostatok na sklade. Ale i tak dalo veľa práce, keď uvážime, že sa musela robiť iná rovnošata pre árijcov, iná pre Židov a iná pre Cigánov, asi 12 000 rovnošatových súprav sa prefarbilo a upravilo pre pracovný zbor MNO ako prvá výbava.*“¹⁷ Dňom 1. februára 1943 boli nariadením ministra obrany zrušené rozličné farby výložiek a odznakov gážistov Pracovného zboru¹⁸ a zaviedli sa nové jednotné výložky sýtozelenej farby.¹⁹

¹³ ZAJAC, L. Vznik, pôsobenie a zánik VI. robotného práporu. In *Pracovné jednotky a útvary slovenskej armády 1939 – 1945. VI. robotný prápor*. Bratislava : Zing Print, 1996, s. 134. ISBN 80-967629-0-7.

¹⁴ VHA Bratislava, Smernice pre nosenie vojenskej rovnošaty a rovnošaty pracovného sboru Se-I, rok 1940.

¹⁵ U Židov a Rómov bolo potidlo 3 cm široké.

¹⁶ Príslušníci Pracovného zboru mali mať nasledovné hodnosti: pracovník (Židia a „cigáni“ sa volali robotníci), predák, dozorca, rotmajster. Dôstojnícke hodnosti boli rovnaké ako u jednotiek zbraní. Namiesto hviezdíčiek sa ako hodnostné označenie (s výnimkou dôstojníkov) v Pracovnom zbore používali strieborné rozety (u rotmajstrov) a dištinkčné kovové gombíky.

¹⁷ BORSKÝ, F. *Rok Pracovného sboru MNO*. Bratislava : Veliteľstvo pracovného sboru MNO, 1942, s. 10.

¹⁸ Dovtedy dôstojníci a rotmajstri slúžiaci v Pracovnom zbore nosili výložky a odznaky podľa druhu vojska, z ktorého boli k Pracovnému zboru pridelení.

¹⁹ VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 84, inv. č. 79, č. j. 381 671.

Ako sami Židia vnímali svoje postavenie, najlepšie ukazuje spomienka jedného z nich: „No tak som potom musel nastúpiť tretieho marca 1941 do Čemerného už za iných podmienok. Už podľa branného zákona a po Salzburgu. Iné podmienky spočívali v tom, že už sme neboli príslušníci pracovnej služby, už sme nevykonávali vojenskú prezenčnú službu, ani vojenskú, ani pracovnú prezenčnú službu, ale prezenčnú pracovnú povinnosť, áno? S mnohými diskriminačnými znakmi. Jednak na nás platili všetky diskriminačné opatrenia, ako platili na židov v civile, v úvodzovkách, ale najmä sa nás to dotýkalo, že sme mali zakázaný akýkoľvek styk s árijcami, že sme mali oslovenie, najprv, teda oslovenie, hodnosť v úvodzovkách, že sme pred svoje priezvisko v hlásení najprv museli predsunúť pracovník - žid, a potom robotník - žid. To robotník - žid som ja sám vnímal ako diskrimináciu, ponižujúcu, ako ponižovanie. Žid vo všetkých slovníkoch, aj dnes platných, má druhý význam, nielen príslušník k náboženstvu alebo k národu, ale aj ako výraz na vyjadrenie skupáňa a lakomca, urážajúce, áno. No a robotník, keď sme potom robili len nekvalifikovanú robotu s lopatou a s krompáčom, aj nekvalifikovaný robotník bol na spoločenskom rebríčku, stál naozaj najnižšie. Spojenie urážlivého označenia žid s najnižšou profesijnou skupinou, bolo naše poniženie, tak som to vnímal, dokonale.“²⁰

Príslušníci Pracovného zboru árijského pôvodu sa volali „pracovníci“, Židia a „cigáni“ boli „robotníci“.²¹ I s tým súvisiace nariadenie správcu Pracovného zboru, ktorým sa do úradného písomného styku zaviedlo heslo „Práca – česť, robota – povinnosť!“, malo jasný zámer – aj takýmto spôsobom zreteľne „oddeliť“ pracovníkov „árijcov“ od „Židov a cigánov pracovnej povinnosti“.²²

Snaha o ich úplnú separáciu a kontrolu, hlavne v prípade Židov, niekedy zachádzala až do absurdít. Ako príklad možno uviesť riešenie otázky listov, ktoré posielali Židia domov. Podľa hlásenia obranného dôstojníka 2. divízie Židia písali listy v hebrejčine. Keďže on sám hebrejčinu neovládal, nemohol kontrolovať obsah listov. Tento problém sa vyriešil pomerne rýchlo. Na základe nariadenia Správy Východnej pracovnej skupiny bolo Židom zakázané písať listy po hebrejsky. Pri porušení tohto zákazu mal byť vinník potrestaný a listy so „záhadným“ textom zničené.²³ I otázka ubytovania bola pod prísny dohľadom. Židia nesmeli bývať a ani pracovať s „pracovníkmi – árijcami“. Nie vždy to však bolo technicky a organizačne možné a následné riešenia niekedy zachádzali až do absurdít. Príkladom je reakcia správcu Pracovného zboru, ktorý na základe zistenia, že pri III. pracovnom prápore na Lešti sa nachádza 6 robotníkov Židov a pri Správe Východnej pracovnej skupiny v Sabinove pracuje v kancelárii 9 robotníkov Židov, vydal 12. mája 1941 nariadenie: „Znovu a dôrazne nariaďujem, aby z týchto miest a eventuálne aj z iných robotníci – židia boli ihneď odoslaní VI. robotnému práporu a nahradení pracovníkmi árijcami hoci aj menejšochopnými.“²⁴

V prípade Rómov bolo jedným z hlavných dôvodov ich zaradenia do Pracovného zboru naučiť ich pracovať. Aj pri výbere pracovnej činnosti pre nich bolo markantné, že boli ur-

²⁰ SALNER, P. *Prežili holokaust*. Bratislava : VEDA 1997. s. 52. ISBN 80-224-0507-8.

²¹ VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 23, inv. č. 23, č. j. 231 872. U árijcov sa realizovalo aj premenovanie hodností z „vojak“ na „pracovník“, „slobodník“ na „predák“ a „desiatnik“ na „dozorca“. Pozri VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 23, inv. č. 23, č. j. 236 512.

²² VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 60, inv. č. 47, č. j. 250 124.

²³ ZAJAC, L. *Vznik, pôsobenie a zánik VI. robotného práporu*. In *Pracovné jednotky a útvary slovenskej armády 1939 – 1945. VI. robotný prápor*. Bratislava : Zing Print, 1996, s. 126-127. ISBN 80-967629-0-7.

²⁴ VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 18, inv. č. 29, č. j. 234 691.

čovani na ťažké, prípadne nebezpečné práce. V prípade ich pridelenia na práce, boli vopred vydané špeciálne nariadenia, na základe ktorých boli velitelia povinní zabezpečiť im lekárske prehliadky a zároveň zistiť, či nie sú zavšivení, či nie je potrebné vykonať dezinfekciu, ako často si vymieňajú spodnú bielizeň a prípadne ich nechali ostrihať dohola.²⁵

Na druhej strane je však zaujímavé, ako vysoko bola hodnotená kvalita práce Rómov. Mnohí velitelia útvarov si na práce pri úpravách ciest, pri reguláciách, v kameňolomoch žiadali práve Rómov.²⁶ V prípade správnej motivácie, podávali porovnateľné pracovné výkony s ostatným mužstvom. Za príklad slúži list Hynka Mužika, majiteľa kameňolomu a obchodu s drevom v Liptovskom Hrádku z 20. decembra 1943: „*pridelení cigáni - robotníci zpočiatku vykazovali celkom malý výkon a 75 % mužstva sotva vyrobilo denne protihodnotu 7 pracovných hodín rátaných po 4,50 Ks t. j. 31,50. Z tohto dôvodu zaviedol som medzi cigánmi akordnú prácu a jednotkové akordné ceny boli pre vojakov tie isté ako pre civilných robotníkov stanovené a hneď sa dostavila podstatná zmena vo výkone cigánov. Väčšina z nich pracovala tak usilovne, že denne v akorde jeden a jeden vyšiel na 60-75 Ks,- z toho sa mu odrátala protihodnota pracovných hodín v prospech VPSb NO 31,50 Ks a zbývajúcich 28,50 - 43,50 Ks dostal cigán každých 14 dní vo výplatnej obálke do ruky. Priemer 14 dennej výplaty, ktorú jeden a jeden dostal hotovo do ruky, činil 300-500 Ks. Týmto spôsobom dostali chuť k práci, k poriadku a cítili sa byť zainteresovanými na patričnej stavbe cesty. Mimo toho ešte z vlastného zlepšil som im stravu – bezplatným dodaním luštenín, zemiakov a umelého tuku – a dnes môžem prehlásiť, že terajšia partia cigánov v Tichej doline je tak usilovná, že nikto úmyselne nezahála a akonáhle počasie dovoľí, netreba ju duriť do práce a v práci nie je treba žiaden osobitný dozor.*“²⁷

Jednou stránkou boli pracovné podmienky a druhou životné podmienky. Výrazné rozdiely boli i v ubytovaní piatich „árijských“ práporov a v ubytovaní Židov a Rómov VI. robotného práporu. O uvedenom svedčí aj hlásenie správcu VI. robotného práporu stot. pech. Pavla Topol'ského z 21. februára 1941.²⁸ Podľa hlásenia v posádke Humenné mali byť pracovné jednotky ubytované na druhom poschodí kasární. Tieto miestnosti však nikdy neboli určené na ubytovanie, bol v nich uložený augmentačný materiál. V posádke v Kamenici nad Cirochou nebol pripravený žiadny priestor pre ubytovanie pracovných jednotiek, ustajnenie koní ani uskladnenie výstrojného materiálu. Vhodné ubytovacie zariadenia boli od seba veľmi vzdialené, Rómovia boli ubytovaní v 13 km vzdialených drevených barakoch na strelnici. Tieto baraky však v zimných mesiacoch boli takmer neprístupné pre veľké množstvo snehu a chýbajúcu vhodnú prístupovú cestu. V Čemernom, ktorý bol určený výhradne pre ubytovanie Rómov a Židov, boli ubytovacie priestory v žalostnom stave. Budovy určené na ubytovanie dovedy tiež slúžili ako sklad delostreleckého, intendantného a zbrojného materiálu delostreleckých plukov 2 a 12.²⁹

Podľa spomienok jedného z príslušníkov VI. robotného práporu ubytovanie v Čemernom vyzeralo nasledovne: „*Príslušníci VI. práporu boli pri nástupe v Čemernom ubytovaní v starých, drevených barakoch a dokonca i v kinosále. Spalo sa na slamníkoch. Podobné ubytovanie bolo aj na ostatných miestach. Vyskytlo sa síce i „honosnejšie“ – napríklad*

²⁵ VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 142, inv. č. 144, č. j. 421 215.

²⁶ BORSKÝ, F. *Rok Pracovného sboru MNO*. Bratislava : Veliteľstvo pracovného sboru MNO, 1942. s. 57-58.

²⁷ VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 122, inv. č. 123, č. j. 502 868.

²⁸ VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 28, inv. č. 29, č. j. 232 480.

²⁹ Pozri VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 28, inv. č. 29, č. j. 232 480.

v Prešove na periférii kasární - v bývalých konských stajniach, ale i neuveriteľné – v bývalej márnici, kde boli predtým dva týždne týfusové mŕtvolky! Spalo sa opäť na slamníkoch položených priamo na betónovej podlahe. Neskôr, keď si príslušníci sami postavili drevené budovy, mali už pohodlie – vlastné prične a slamníky. Aj tie však boli preplnené všami, plošticami a iným hmyzom, ktorému sa proste v takýchto podmienkach nedalo vyhnúť. V Liptovskom Hrádku bolo asi 100 príslušníkov 21. roty ubytovaných na kraji tohoto mestečka v opustenej, nepoužívanej budove označenej ako kinosála. Mala iba jedny dvere a okná vôbec nemala. Jediným zdrojom vody bol blízky potôčik. Záchod, alebo obyčajná suchá latrína sa nikde nenachádzali, tak si príslušníci vybavovali svoje ľudské potreby v blízkej opustenej kolkárni. Za týchto okolností je priam zázrak, že nevypukla žiadna epidémia. Iná skupina, prevažná časť 23. roty, bola ubytovaná v barakoch na okraji dediny Sv. Peter. Ďalšia skupina bola ubytovaná v barakoch na okraji obce Jamník. V Jamníku v pastierni bola ubytovaná aj 22. (kóšerácka) rota. V jednej budove určenej pre cca 60 ľudí sa natislo vedľa seba asi 200 členov tejto roty, dokonca aj s batohmi! Pracovali na stavbe cestného násypu k letisku a na samotnej stavbe letiska sv. Peter. V krutých mesiacoch zimy 1941/1942 sa v ubikáciách nedalo kúriť, alebo iba slabo, núdzovo. V kinosále „Pod skalou“ sa obloky zakryli celtovinou a muži museli spať oblečení ešte aj v plášťoch. Na oblečenie nemali ani zimné rukavice ani čiapky a dennodenne museli pochodovať do práce, hoci mužom omrzali uši, palce na nohách a niektorým i nosy. Podobne to bolo i v Kuchyni pri Malackách, vo Svätom Jure, v Zohore, Labe i Hochštetne.³⁰ Ďalší zo „zaradencov“ VI. robotného práporu spomína: „Boli také zimy, keď sme z okna išli rovno von, ani dvere sa nedali otvoriť, také boli zaviate. Predstavte si v jednom baraku, kde máte, kde ste šesťdesiat ľudí. Postel' vedľa posteľe. Tam sme mohli vzduch krájať. A večer museli ste bývať pri zhasnutých kachliach, prestalo sa kúriť v noci. To na vojne neexistovalo, v noci kúriť. Taký luxus nebol. V noci museli byť kachle vyčistené, rošt čistý a potom spať. Nie vo vykúrenej izbe, ešte čo! Ráno potom dýchal, hooo, to boli tí drevené baraky tam.“³¹

Práve tento prápor bol ukážkou nedôslednosti tvorcov Pracovného zboru. Tábor v Kamenci nad Cirochou bol od veliteľstva vzdialený 13 km, Humenné 8 km. Čemerné bolo vzdialené 57 km vlakom cez Trebišov alebo 28 km autobusom.³² Pod priamou kontrolou správcu nezostala ani jedna jednotka, pričom ako správca zodpovedal za disciplínu, poriadok a výcvik celého práporu.

Hoci ubytovanie pracovníkov ostatných pracovných práporov, na rozdiel od robotníkov zo VI. robotného práporu, bolo v zásade lepšie, nedalo sa porovnávať s kvalitou ubytovania vojakov prezenčnej služby. Veľké sťažnosti na ubytovanie boli zo strany mužstva III. pracovného práporu na Lešti, ktorý sem bol dislokovaný a ubytovaný aj napriek tomu, že pri rekognoskácii vo februári 1941 bolo v správe uvedené, že priestory nie sú vhodné na ubytovanie mužstva.³³ Predpoklady sa naplno prejavili a ubytovanie mužstva podľa hlásenia správcu pracovného práporu III. por. pech. Ondreja Snopka z 22. septembra 1941 bolo: „Miestnosti pre ubytovanie mužstva sú veľké pre 50 mužov. Pre celú miestnosť sú len jedny veľké kachle, ktoré nedajú za žiadnych okolností toľko tepla, aby v zime vykúrili celú miestnosť, pretože miestnosti sú vysoké a majú tenké steny. Zimy bývajú vo VT (výcvikový tábor

³⁰ LACKOVIČ, J. *Bulletin o úsilí odstrániť „biele miesto“ histórie z obdobia druhej svetovej vojny, týkajúce sa vzniku, existencie a zániku bývalého VI. pracovného práporu*. Bratislava 1993, s. 13-14.

³¹ SALNER, P. *Prežili holokaust*. Bratislava : VEDA 1997, s. 54. ISBN 80-224-0507-8.

³² VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 28, inv. č. 29, č. j. 232 480.

³³ Tamže, šk. 59, inv. č. 44, č. j. 250 168.

– pozn. P. K.) *pri Lešti veľké, pretože celý tábor je postavený vo vyššej polohe. Mužstvo potom trpí veľkou zimou. Pri pridelení v inštrukčnom kurze prac. služby minulej zimy bolo zistené, že teplota v izbách mužstva sa pohybovala okolo 8 stupňov C. Následok toho bol, že zo 125 frekventantov bolo denne nemocných 35-40, skoro všetci nachladnutí. Zistené bolo, že počas fujavíc bolo plno snehu i v izbách mužstva. Pri nastúpení nováčkov 3.3.1941, hoci bolo po zime, bolo denne 60-90 prac. chorých, väčšinou tiež nachladnutí.*³⁴ V súvislosti s ubytovacími priestormi na Lešti treba poznamenať, že tamojšie baraky boli od začiatku určené výhradne na prechodné ubytovanie v letnom období, napr. na výcvik mužstva. Nikdy nemali byť použité na zimné, prípadne trvalé ubytovanie mužstva.³⁵

Viacere sťažnosti na ubytovanie príslušníkov Pracovného zboru a blížiac sa zima spôsobili, že Ministerstvo národnej SR obrany vydalo jednotné usmernenie týkajúce sa ubytovania mužstva a koní v zimných posádkach.³⁶ V každej zimnej posádke bolo nariadené zaistiť, aby miestnosti pre ubytovanie mužstva boli svetlé, vzdušné a bola tam možnosť kúrenia. V ubytovacích miestnostiach pre mužstvo sa musel nachádzať potrebný počet postelí a bielizne. V opačnom prípade sklad intendantného materiálu bol povinný ich zabezpečiť.³⁷ V budove pre ubytovanie mužstva musela byť zriadená stála kuchyňa. V blízkosti ubytovacieho zariadenia musela byť aj studňa s pitnou vodou alebo vodovod. Dôležitou súčasťou ubytovacieho objektu mali byť aj umývárne a záchody.³⁸

Prédpisy o tom, ako by malo vyzeráť ubytovanie pracovníkov, bola jedna stránka, ale realita bola, žiaľ, iná. Typickým príkladom zlého ubytovania bolo ubytovanie príslušníkov Pracovného zboru pri regulácii rieky Morava pre firmu Moravod. Hoci sa správcovia, prípadne lekári pri kontrolách v práporoch sťažovali na ubytovacie podmienky, väčšinou sa nič na životných podmienkach nezmenilo.³⁹ Svedčí o tom i správa šéflekára pracovného oddielu vo Sv. Jure z novembra 1942, kde bola dislokovaná robotná rota Židov a Rómov: *„Mužstvo je ubytované v barakovom dome. Baraky sú drevené, s dvojitémi ale nezaplnenými stenami so škárami medzi jednotlivými doskami ich tvoriacimi. Na mnohých miestach strecha premokáva. Studňa, z ktorej by mala byť čerpaná pitná voda, není upravená, takže hygienicky není bezzávadná. Tieto všetky závady som hlásil cestou veliteľstva, nepodarilo sa vzdor urgenciám u fy Moravod dosiahnuť, aby ich odstránila, čo je jej povinnosťou podľa zmluvy s ňou uzavretej. Mužstvo pracuje na zemných prácach na stavbe kanálu Šúr v často mokrej pôde. Z tohto dôvodu a následkom závad ubytovania sa vyskytujú častejšie onemocnenia dýchacích orgánov. Väčšie množstvo onemocnení zažívacích orgánov možno pripísať závadnej pitnej vode.*⁴⁰

Situácia bola vo Sv. Jure naďalej veľmi zlá. Po hlásení šéflekára pracovného oddielu vo Sv. Jure o vysokom počte gastritídy, gastroenteritídy a bronchitídy, sa kontrolu rozhodol vykonať osobne 21. decembra 1942 zdravotný referent správy pracovného zboru mjr.

³⁴ VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 58, inv. č. 41, č. j. 251 084.

³⁵ Tamže, šk. 146, inv. č. 148, č. j. 420 603.

³⁶ Tamže, šk. 58, inv. č. 41, č. j. 250 045.

³⁷ V prípade, že bol v blízkosti vojenský útvar a mal prebytok lôžkovín, bol povinný odovzdať ich, aby sa obmedzili na dovoz lôžkovín z centrálného skladu.

³⁸ Podľa normy musela byť jedna toaleta na 20 mužov.

³⁹ Riešenie zlých ubytovacích podmienok pre mužstvo v pracovnom prápore III. na Lešti sa vyriešilo presťahovaním práporu do Trnavy. Pozri VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 58, inv. č. 41, č. j. 251 084.

⁴⁰ VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 77, inv. č. 71, č. j. 366 729.

zdrav. MUDr. Pavel Trusík.⁴¹ Podľa jeho hlásenia bola situácia katastrofálna: „1) Mužstvo je ubytované v drevených barakoch núdzove. Baraky majú zlé strechy, takže všade preteká a na povale sa už chytá huba. Okrem toho dosky, z ktorých sú baraky postavené, už zoschly, čím vznikli značné skuliny, kadiaľ preniká studený vzduch do ubikácií a tieto sa potom nedajú dostatočne vykúriť, 2) Studňa je nateraz pokazená. Ale aj keby nebola pokazená, je veľmi závadná. 3) Pitnú vodu dovážajú zo Sv. Jura v sude, ktorý tiež nie je čistý, následkom čoho môže ľahko dôjsť k onemocneniu, prípadne až k epidémii. 4) Kúpanie mužstva v tomto zimnom období nebolo dosiaľ ešte prevedené. V tábore sú síce sprchové kúpele, nateraz pokazené, ale len na studenú vodu. Mužstvo sa už 2 mesiace nekúpalo. 5) Záchody sú dosť znečistené. 6) Kuchyňa je absolútne nevyhovujúca. Vary sa v poľných kuchyniach, síce pod strechou, ale inak na voľnom priestranstve, takže poľné kuchyne stoja v mori blata. 7) Nástupište je samé blato a toto blato siaha až pred dvere ubikácií a fakticky arodjuje aj samotné baraky. Prirôdzené, že následkom toho nemôže byť ani reči o čistote v ubikáciach.“⁴²

Až po tejto inšpekcii nastala čiastočná náprava a zlepšili sa životné podmienky Židov a Rómov. V blízkych kúpeľoch bola zabezpečená možnosť pravidelného kúpania mužstva, boli čiastočne opravené baraky a v okolí nich bol vysypaný štrk. I tento prípad však ukázal celkový postoj velenia k pracovným jednotkám, kde boli Rómovia a Židia. Ich situáciu začali riešiť až keď hrozila nejaká katastrofa, v tomto prípade epidémia z dôvodu kontaminácie pitnej vody.⁴³ Žiaľ, situáciu neriešili primárne z dôvodu zlepšenia ich životných podmienok, to bola sekundárna pohnútko. Prvotným záujmom bolo neohroziť práceschopnosť príslušníkov robotných rôt, pretože tí, ako lacná pracovná sila, prinášali značné finančné injekcie do rozpočtu Pracovného zboru.

Neutešená situácia v ubytovaní mužstva bola aj v pracovnom oddiele v Liptovskom sv. Petre. Bol to jeden z najväčších pracovných oddielov Pracovného zboru. V roku 1943 mal takmer 2 000 mužov, ktorí boli ubytovaní na 6 rôznych miestach na Chrasti, v Kaleníku, Podskalí, na Podbanskom, v Poturni a Jamníku. Príslušníci Pracovného zboru boli ubytovaní v stanoch a drevených barakoch, do ktorých premokalo. Napríklad v Kaleníku bolo v barakovom dome ubytovaných 568 mužov, z toho 400 Rómov. Ubytovacia plocha na jedného vychádzala na 3 metre kubické, čo bola len pätina predpísaného priestoru. Miesto postelí mali prične. Žiadna umyváreň ani kúpeľňa. Namiesto pitnej vody používali vodu z potoka. Následkom toho boli Rómovia zavšivavení a vyskytlo sa niekoľko prípadov brušného týfusu.⁴⁴ Epidémia brušného týfusu spôsobila, že v tábore v Kaleníku bola nariadená prísna karanténa od 30. mája 1943 do 20. júna 1943.⁴⁵

V barakovom dome na Chrasti bolo ubytovaných viac ako 500 mužov. Takisto nemali k dispozícii žiadne sprchy a umyvárne. Ubytovacie priestory boli zamorené plošticami.⁴⁶ Kúpanie mužstva sa zabezpečovalo raz týždenne vo štvrtok na Správe štátnej pily v Lip-

⁴¹ Bližšie pozri Štatistický zdravotný prehľad za robotný oddiel sv. Jur za mesiace september, október a november 1942, VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 77, inv. č. 71, č. j. 367 056.

⁴² VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 77, inv. č. 71, č. j. 367 678.

⁴³ Problém s nedostatočnou hygienou sa vyskytovali aj v roku 1943 v pracovnom oddiele v Liptovskom sv. Petre. Riešili to zapožičaním 10 vaní na dobu 3 mesiacov. Pozri VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 113, inv. č. 111, č. j. 464 611.

⁴⁴ U tvorníkov v Kaleníku bola podobná situácia, ale ich zdravotný stav bol výrazne lepší.

⁴⁵ VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 129, inv. č. 130, č. j. 500 985.

⁴⁶ Hlásenie o hygienických pomeroch v pracovnom oddiele v Liptovskom sv. Petre zo dňa 9. apríla 1943. VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 129, inv. č. 130, č. j. 500 605.

tovskom Hrádku. Problémom však bolo, že kúpeľňa tam mala len dve sprchy, takže za celý deň sa tam stihlo okúpať maximálne 50 chlapov, pričom pracovný oddiel mal cca 600 príslušníkov. Židom a Rómom tam neumožnili kúpanie vôbec.⁴⁷

Aj v ostatných ubytovacích priestoroch na Podskalí, na Podbanskom, Podturni a v Jamníku bola hygiena na žalostnej úrovni. Mužstvo sa kúpalo príležitostne v potoku, mali nedostatok spodnej bielizne. Chýbali základné hygienické pomôcky ako mydlo, uteráky. Záchody boli v dezolátnom stave. V kuchyni sa nedodržiavali ani len základné hygienické predpisy.⁴⁸ Aj napriek epidémii brušného týfusu, výraznejšie zlepšenie situácie nenastalo.⁴⁹ Hygienické podmienky boli v kritickom stave v celom Pracovnom zbore. V marci 1944 boli časté hlásenia o zahmyzení a výskytoch škvrnitého týfusu a hlavný armádny hygienik pplk. zdrav. MUDr. Pavol Trusík musel vydať opatrenia na zamedzenie tohto ochorenia. Podľa nariadenia sa mali velitelia postarať, aby veľkosť ubytovacieho priestoru pre mužstvo zodpovedala predpisom a nebolo stiesnené. Zároveň mali zabezpečiť kúpanie mužstva aspoň dvakrát do mesiaca v teplej vode a prideliť mužstvu dve súpravy spodnej bielizne, s tým, že mali dohliadať na jeho pravidelné pranie.⁵⁰ Ani to však úplne nevyriešilo problémy. Vojenská nemocnica 1 v Bratislave sa i naďalej sťažovala, že príslušníci Pracovného zboru prichádzajú na liečenie „... nápadne často zavšívavení, zasyrbení, znečistení, prádlo špinavé a roztrhané, špatne obutí a oblečení“.⁵¹ O rok neskôr bola situácia neúnosná a vojenská správa bola prinútená sprísniť hygienické pokyny armádneho hygienika z marca 1944.⁵² Podľa nariadenia:

„- Mužstvo sa má čo najpečlivejšie starať o osobnú hygienu, denne aspoň jedenkrát dokonale sa umyť do pol tela, čo denne kontrolujú dozorné orgány a veliteľ roty osobne.

- Mužstvo si musí každý týždeň vymeniť spodné prádlo.

- Aspoň každých 14 dní sa musí poskytnúť mužstvu možnosť kúpania a prania spodného prádla, ktoré treba vyvariť a vyhladiť.“⁵³

Trvalé zlepšenie podmienok robotníkov a pracovníkov sa však nevyriešilo do konca existencie Pracovného zboru. Príslušníci Pracovného zboru vykonávali práce naďalej vo veľmi zlých pracovných podmienkach bez základných ochranných pomôcok. Ministerstvo národnej obrany dlhodobo nedokázalo zabezpečiť vyhovujúce šatstvo. Mužstvo chodilo často v obnosených šatách, bez gombíkov, často aj v deravých a roztrhaných. Mnohí boli aj bez topánok. Buď sa im rozpadli alebo ich jednoducho sami vymenili s civilným obyvateľ-

⁴⁷ VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 76, inv. č. 69, č. j. 361 005.

⁴⁸ Hlásenie o zdravotných a hygienických pomeroch v oblasti posádkovej správy v Liptovskom sv. Petre zo dňa 17. augusta 1943, VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 129, inv. č. 130, č. j. 506 210.

⁴⁹ Ubytovacie priestory, ako aj kuchyňa boli z hľadiska hygienického nevyhovujúce aj podľa správy o intendantnej prehliadke zo dňa 29 a 30. marca 1944. Pozri VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 137, inv. č. 139, č. j. 416 161.

⁵⁰ Pozri VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 146, inv. č. 150, č. j. 420 833.

⁵¹ Nemocnica žiadala o okamžitú nápravu danej veci, lebo tvorníci mohli nakaziť celú nemocnicu všami a plošticami. VHA Bratislava, f. Vojenská nemocnica 1 Bratislava, šk. 47, č. j. 210 64 /dôv. 1944.

⁵² Pracovníci boli totiž ubytovaní v hromadných barakoch a škvrnitý týfus bol prenášaný všami, a preto predstavoval pre príslušníkov Pracovného zboru v ich neutešenej situácii skutočné riziko. Jeden prípad ochorenia by mohol ohroziť činnosť celej roty.

⁵³ Pozri Smernice na ochranu proti škvrnitému týfusu. Rozkaz Veliteľstva Pracovného zboru národnej obrany č. 6 z 9. februára 1945, čl. 49, VHA Bratislava, f. PZNO 1940 – 1945, šk. 148.

stvom za tabak, alkohol či potraviny.⁵⁴ Situácia dospela do štádia, že správca Pracovného zboru vydal nariadenie, aby správcovia jednotlivých pracovných práporov a rôt vykonávali pravidelnú kontrolu výstrojných súčiastok mužstva a v prípade zistenia nedostatkov začali proces náhrady škody.⁵⁵

V otázke ubytovania príslušníkov Pracovného zboru možno v zásade konštatovať, že pre Židov a Rómov ako ubytovacie priestory slúžili maštale a hospodárske budovy, pre „árijcov“ to boli „luxusnejšie“ bývalé budovy po úradoch útvarov, prípadne obytné budovy na hospodárskych usadlostiach.⁵⁶ Na prechodné ubytovanie pri pridelení na práce slúžili jednoduché drevené baraky, prípadne i stany. Baraky stavali samotní príslušníci Pracovného zboru.

Samostatnou kapitolou bolo i stravovanie príslušníkov. Stravná jednotka pre príslušníkov vojenskej pracovnej služby bola rovnaká ako pre vojakov vojenskej prezenčnej služby. Čo sa týka veľkosti stravnej jednotky, za príklad možno použiť rozkaz Veliteľstva 1. divízie č. 32 zo dňa 10. júla 1941,⁵⁷ na základe ktorého bol určený stravovací paušál vo výške 6,75 Ks na deň, z toho bolo stravné vo výške 5,50 ks na deň, plus relutum za chleba vo výške 1,25.⁵⁸ A prídavok boli dve kávové konzervy v hodnote 0,50 Ks.⁵⁹ Vyskytli sa však prípady, hlavne, keď šlo o ťažké práce, že sa stravná jednotka upravovala.⁶⁰ Aj slávenie vianočných sviatkov v pracovných útvaroch prebiehalo rovnako ako v útvaroch zbraní.⁶¹ Na večeru sa podával vyprážený kapor so žemľou a vianočka.⁶² Príslušníci Pracovného zboru boli na Štedrý deň oslobodení od práce.

V prípade Židov bolo povolené kôšer stravovanie. Príkladom bola 22. rota, tzv. „kóšerácka“. Jej pomenovanie vzniklo práve zo spôsobu stravovania jej príslušníkov. Bola zriadená hneď na začiatku existencie VI. robotného práporu a bola asi z polovice zostavená z ortodoxných Židov, ktorí sa ráno a večer zúčastňovali na modlitbách. Jej príslušníci odmietali zvyčajnú stravu, ktorá nebola pripravená podľa židovských rituálnych predpisov, oddelenou prípravou mliečnej a mäsitej stravy, pričom mäso muselo byť z rituálnej porážky. Realita ich stravovania však bola iná. Stravovanie roty bolo podpriemerné a nedostatočné. V marci 1941 Ústredná kancelária autonómnych orthodoxných židovských náboženských obcí na Slovensku upozorňovala na problémy s rituálnou kuchyňou pre robotníkov Židov v Humennom: „*rituálna strava potažne kuchyňa nezodpovedá úplne svojmu účelu,*

⁵⁴ Podľa hlásenia Vojenského stavebného dozoru v Zemianskych Kostofanoch prichádzala každý deň na prácu až polovica zo 180 tvorníkov úplne bosých. VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 137, inv. č. 139, č. j. 415 923.

⁵⁵ VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 137, inv. č. 139, č. j. 415 609.

⁵⁶ Napríklad tvorníci III. pracovného práporu boli pri prácach v kameňolome v máji 1941 ubytovaní v 150 metrov vzdialenom Ladomerskom mlyne a spali v jednej miestnosti na drevenej dlážke na slamníkoch. Bližšie pozri VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 62, inv. č. 51, č. j. 250 578.

⁵⁷ VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 32, inv. č. 33, č. j. 236 324.

⁵⁸ Relutum bola peňažná náhrada za naturálne dávky.

⁵⁹ VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 32, inv. č. 33, č. j. 236 814.

⁶⁰ Napr. pri prácach v kameňolome bol stanovený stravný paušál na obedy a večere vo výške 10,95 Ks a k tomu dostali prídavok k stravnému na deň vo výške 6 Ks na deň. VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 62, inv. č. 51, č. j. 250 578.

⁶¹ Hlásenie o priebehu Štedrého večera mužstva pracovného práporu IV. VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 77, inv. č. 70, č. j. 360 124.

⁶² Bolo však zakázané podávať zemiakový alebo rybací šalát. Pozri Rozkaz MNO - Správa pracovného zboru č. 44 z 21. novembra 1941, čl. 13, VHA Bratislava, f. PZNO 1940 – 1945, šk. 148.

tak ku príkladu strava je jednotvárna po stránke výživnosti nevyhovuje robotníkom konajúcim predpísanú prácu. /obed z polievky s 3 vajcami nestačí, fazuľa bola nepožiteľná/.“

⁶³ V januári 1942 veliteľ Vojenského stavebného dozoru v Liptovskom sv. Petre npor. stav. František Pašek opätovne upozorňoval na nedostatky kóšer stravovania mužstva 22. roty. Mužstvo väčšinou dostávalo len suchú stravu.⁶⁴ Dôvod, prečo npor. Pašek upozorňoval na túto skutočnosť, bol prozaický. Zlá strava mala za dôsledok nižší pracovný výkon mužstva a častejšiu chorobnosť. Nižší výkon znamenal aj nižšie prémie pre dôstojníkov. Otázka „kóšer“ stravovania zostala problémom počas celého obdobia. Bola síce de iure povolená, ale jej realizácia narážala na nemalé organizačné problémy, takže jej realizáciu možno označiť za nedostatočnú.

Zaujímavou kapitolou života Židov bolo slávenie židovských sviatkov. Tento nepochybne dôležitý aspekt ich života sledovalo aj Ministerstvo národnej obrany a každoročne na základe žiadosti Ústrednej kancelárie autonómnych orthodoxných židovských náboženských obcí dávalo Pracovnému zboru na vedomie židovské sviatky v príslušnom roku.⁶⁵ Na tieto sviatky boli potom Židom udeľované mimoriadne dovolenky, prípadne boli oslobodení od práce, aby mohli navštíviť bohoslužby. Toto oslobodenie od práce však nebolo bez náhrady. Ak dostali voľno v sobotu, tak potom cez nasledujúci pracovný týždeň pracovali každý deň o jeden a pol hodiny dlhšie.⁶⁶ To v konečnom dôsledku znamenalo, že vlastne žiadne voľno alebo oslobodenie od práce nedostali, pretože pracovnú zmenu si povinne nadpracovali.

Príslušníci VI. robotného práporu museli okrem nedôstojného ubytovania čeliť veľaokrát aj svojvôli nadriadených. Tí sa k nim správali tvrdo, odmerane, ba dokonca zneužívali svoje postavenie aj na vlastné obohatenie sa na úkor bezmocných Židov a Rómov. Jeden z príslušníkov VI. robotného práporu Tibor Pivko na to po rokoch spomína:

*„V Sabinove som absolvoval poradový výcvik so zostreňným šikanom zo strany predákov a dozorcov, ktorým často pôsobilo sadistické potešenie demonštrovať svoju nenávisť voči nám. V tej nenávisti bola najmä závisť neúspešných a nevzdelaných voči našejrote s prevahou maturanantov a vysokoškolákov. Aj najnižšie šarže vychutnávali svoju neobmedzenú moc nad nami, ktorí sme nikdy nemohli takúto hodnosť dosiahnuť.“*⁶⁷

V apríli 1941 zasa hospodár Východnej pracovnej skupiny pri kontrole zistil, že rtk. Sabó, správca jednej z rôt, udeľoval Židom priepustky a dovolenky len za poplatok.⁶⁸ Podobné javy, žiaľ, neboli ojedinelé, ale i tak bola služba v VI. robotnom prápore pre Židov lepšou alternatívou, než život v civile. V civilnom živote by boli vystavení totiž napadnutiam zo strany rasisticky naladeného obyvateľstva. Aj keď ani uniforma ich vždy nezachránila. Podľa spomienok jedného z nich Dr. Ladislava Zajaca: *„Dňa 12. marca 1942 vracal sa židovský robotný oddiel z očistných kúpeľov v Bratislave na Kollárovom námestí peším pochodom do Jura. Pri vtedajšej Dynamitke vybavil šeflekár päťminútový oddych pre celú*

⁶³ VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 62, inv. č. 51, č. j. 250 320.

⁶⁴ Tamže, šk. 76, inv. č. 69, č. j. 360 413.

⁶⁵ Bližšie pozri, VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 28, inv. č. 29, č. j. 232 627, prípadne šk. 72, inv. č. 65, č. j. 361 580.

⁶⁶ VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 28, inv. č. 29, č. j. 234 929.

⁶⁷ PIVKO, T. Namiesto žltej hviezdy tmavomodré oblečenie. In *Pracovné jednotky a útvary slovenskej armády 1939 – 1945. VI. robotný prápor*. Bratislava : Zing Print, 1996, s. 38-39. ISBN 80-967629-0-7.

⁶⁸ VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 62, inv. č. 51, č. j. 250 320, prípadne šk. 62, inv. č. 50, č. j. 250 358.

*jednotku. Pri tomto oddychu skupina nemeckých mládencov napadla Židov a začala ich biť. Židia sa pochopiteľne bránili. Prišla polícia. Skončilo sa to tým, že odviedli a zaistili jedného príslušníka robotnej roty, robotníka Beňoviča. O jeho osude sme sa nič nedozvedeli, len toľko, že robotník Beňovič sa k svojmu oddielu už nevrátil.*⁶⁹

Netreba však zabúdať na základnú myšlienku, že Židia a Rómovia boli k VI. robotnému práporu zaradovaní na základe diskriminačných zákonov a nariadení, ktoré z nich urobili občanov a vojakov „druhej kategórie“. Diskriminácia Židov a Rómov sa dotýkala všetkých aspektov ich každodenného vojenského života. Mocenská mašinéria myslela doslova na všetko, takže odlišné bolo postavenie Rómov a Židov od ostatných aj v prípade smrti. Podľa vojenského predpisu A-I-1 boli rozdielne vojenské počty v prípade úmrtia počas vojenskej pracovnej služby: „*Árijcovi náleží pohrebný sprievod ako strelníkovi pechoty. Cigánom, ktorí sú zapísaní v matrike a sú kresťanského vierovyznania náleží pohrebný sprievod ako strelníkovi pechoty, bez pušky s pracovným náčiním Pracovného sboru (lopata). Cigánom, ktorí nie sú zapísaní v matrike a židom nenáleží žiadny pohrebný sprievod.*“⁷⁰

Dôležitou otázkou pri vzniku Pracovného zboru bolo zabezpečenie zdravotnej starostlivosti. Pri organizácii zdravotníckej služby bolo treba brať do úvahy, že príslušníci Pracovného zboru boli roztrúsení v rôzne veľkých skupinách na rôznych pracoviskách a len v zimných mesiacoch mali byť sústredení v stálych zimných posádkach. Takisto Pracovný zbor nemal vlastných lekárov. Spočiatku bolo potrebné riešiť otázku zdravotníckej starostlivosti pomocou vojenských lekárov, prípadne zmluvne si zaviazat' civilných lekárov v miestach jednotlivých pracovísk. To však bolo finančne veľmi nákladné.⁷¹ U Židov a Rómov sa predpokladalo, že zdravotnícku starostlivosť by zabezpečoval niektorý z lekárov – Židov. Následne mal byť zriadený šesťtýždňový ošetrovateľský kurz pre zberačov zranených a zdravotných poddôstojníkov, ktorí by následne zdravotnícku starostlivosť zabezpečovali.⁷² Začiatkom februára 1941 boli určení zdravotní referenti pre obe skupiny. Za zdravotného referenta Pracovného zboru bol menovaný mjr. MUDr. Pavel Trusík. Za zdravotného referenta Západnej pracovnej skupiny bol menovaný mjr. zdrav. MUDr. Vladimír Bernasovský a za zdravotného referenta Východnej pracovnej skupiny bol menovaný stot. zdrav. MUDr. Jozef Orješka.⁷³ Obaja však mali aj iné funkcie a práci v Pracovnom zbore sa venovali len 2x týždenne, takže v praxi to vyzeralo tak, že príslušníci Pracovného zboru naďalej využívali služby civilných lekárov za poplatok.

Zubná starostlivosť pre príslušníkov Pracovného zboru sa zabezpečovala v príslušnej vojenskej nemocnici. Ich odosielanie do príslušnej vojenskej nemocnice však bolo pre vojenskú správu finančne náročné, pretože im Pracovný zbor musel preplácať cestovné a takisto tým trpel pracovný výkon jednotlivých pracovných rôt. Návšteva zubnej ambulancie totiž väčšinou spôsobila celodennú absenciu príslušníka na pracovisku. Z tohto dôvodu Východná pracovná skupina zriadila 12. decembra 1941 pojazdnú zubnú starostlivosť, ktorej prednostom bol robotník MUDr. Jozef Gruber, zubnými technikmi boli robotníci

⁶⁹ ŠIMKO, D. – PAZDERA, M. *VI. prápor*. Bratislava : F. R a G. spol. r.o., 1997. s. 22. Pozri tiež VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 86, inv. č. 86, č. j. 380 391.

⁷⁰ VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 58, inv. č. 41, č. j. 250 339.

⁷¹ Liečebné výdavky za nemocničné ošetrovanie, prípadne liečenie príslušníkov pracovného zboru boli stanovené vo výške 18 Ks na osobu a deň. Spôsob refundácie za liečebné trovy bol stanovený v nemocnici. Pozri VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 58, inv. č. 42, č. j. 250 799.

⁷² VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 59, inv. č. 46, č. j. 250 005.

⁷³ Tamže, šk. 63, inv. č. 53, č. j. 250 138.

Jakub Einhorn, Valter Reis a Izidor Winkler.⁷⁴ Spočiatku títo robotníci používali vlastný zubársky materiál, takže, prirodzene, si za svoje služby účtovali poplatky.⁷⁵ Táto situácia trvala takmer rok, kým si predstavitelia Ministerstva národnej obrany „všimli“, že Židia - robotníci zarábajú na úkor vojenskej správy. Z tohto dôvodu bolo rozhodnuté, že správa Pracovného zboru odkúpila dňa 1. decembra 1942 zubný materiál od menovaných robotníkov za 2 455 Ks.⁷⁶ Následne pojazdná zubná starostlivosť od 10. decembra 1942 podliehala priamo správe Pracovného zboru prostredníctvom jej zdravotného referenta.⁷⁷

V pojazdnej zubnej starostlivosti pracovalo dovedna šesť lekárov a zubných technikov. Pojazdna zubná ambulancia zväčša bola na jednom mieste 3 až 4 mesiace a potom sa presúvala na iné miesto. Takéto využitie pracovných síl bolo neefektívne. Z tohto dôvodu bola 2. júna 1943 pojazdná zubná starostlivosť zreorganizovaná a boli vytvorené dve skupiny po troch pracovníkoch.⁷⁸ Prvá skupina mala sídlo v Nitre a druhá v Liptovskom sv. Petre. Toto rozdelenie zaistilo lepšiu dostupnosť zubnej starostlivosti pre príslušníkov Pracovného zboru.

V súvislosti s pracovnou povinnosťou Židov v Pracovnom zbore bol dôležitý rok 1942. Na základe dohody medzi Ministerstvom národnej obrany a Ministerstvom vnútra bol vydaný 25. marca 1942 rozkaz, v ktorom bolo všetkým odvodným veliteľstvám, doplňovacím okresným veliteľstvám a oblastným veliteľstvám nariadené, aby sa nepodrobovali odvodom Židov.⁷⁹ Tento rozkaz súvisel so začatím deportácií židovských občanov do koncentračných táborov. Doplňovacie okresné veliteľstvá ich však naďalej povinne viedli v evidencii, s tým, že pri každých ďalších odvodoch bolo v smerniciach ministerstva národnej obrany uvedené „*Židov nepovolávajúte vôbec. Ich branný pomer MNO vyrieši neskoršie.*“ Konečné riešenie tejto otázky sa neustále odkladalo. Faktom však zostáva, že do konca vojny v roku 1945 už Židia povolani do Pracovného zboru neboli.

Podľa hlásenia z 22. augusta 1942 malo byť v nástupnom termíne 1. októbra 1942 do Pracovného zboru povolaných 4 757 nováčikov, z toho bolo 194 Rómov.⁸⁰ Nováčikovia boli rozdelení do jednotlivých práporov nasledovne: pre I. pracovný prápor v Nitre bolo pridelených 970 nováčikov, pre II. pracovný prápor v Turčianskom sv. Martine 819 nováčikov,⁸¹ pre III. pracovný prápor v Trnave 720, pre IV. pracovný prápor v Podolínci 935, pre V. pracovný prápor v Sabinove 585 a pre VI. robotný prápor v Čiernom bolo pridelených 728 nováčikov vrátane všetkých 194 povolaných Rómov. Tento počet nováčikov bol rádo-vo o 600 osôb vyšší, než v predchádzajúcom roku. Zvýšený počet povolancov bol spôsobený novými úlohami, na ktoré bol Pracovný zbor určený. Išlo predovšetkým o zabezpečenie strážnej služby vo vojenských útvaroch a zariadeniach slovenskej armády. Z tohto dôvodu bolo nariadené, aby v prípade nedostatku poddôstojníkov boli mimoriadne povýšení terajší frekventanti poddôstojníckych kurzov.⁸²

⁷⁴ VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 77, inv. č. 71, č. j. 366 729.

⁷⁵ Podľa cenníka vyberali za vytrhnutie zuba s anestéziou 3 Ks, za fosfátovú plombu 5 Ks, za amalgámovú 10 Ks.

⁷⁶ VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 77, inv. č. 71, č. j. 366 729.

⁷⁷ Všetci štyria robotníci zostali naďalej pracovať v pojazdnej zubnej ambulancii, ale už bez nároku na mzdu.

⁷⁸ VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 113, inv. č. 111, č. j. 464 568.

⁷⁹ Tamže, fondové oddelenie spisy dôverné, šk. 192, inv. č. 244, č. j. 10 4/5.

⁸⁰ VHA Bratislava, f. MNO SR 1939-1945, fondové oddelenie spisy tajné, šk. 18, inv. č. 72, č. j. 82 962.

⁸¹ Z tohto počtu bolo 155 pracovníkov nemeckej národnosti s určením pre 8. pracovnú rotu v Kremnici.

⁸² VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 84, inv. č. 79, č. j. 381 177.

Rok 1943 priniesol koniec pracovnej povinnosti Židov, a výrazná zmena postihla aj pracovnú povinnosť Rómov. Ministerstvo národnej obrany plánovalo už začiatkom roka 1943 hlbšiu reorganizáciu Pracovného zboru. Dôvodom bolo, že sa rapídnejšie začal prejavovať nedostatok mužstva a ani odvody nepriniesli očakávaný početný nárast mužstva. Podľa výkazu prezenčného počtu mala Západná pracovná skupina k 30. decembru 1942 5 389 príslušníkov⁸³ a Východná pracovná skupina dovedna 5 036 príslušníkov, z toho 876 Židov a 437 Rómov.⁸⁴ Zároveň čoraz viac vystupoval na povrch problém, a to že neustálou fluktuáciou z dôvodu prevelenia na východný front trpela i kvalita dôstojníckeho a poddôstojníckeho zboru samotného Pracovného zboru.

Nový rok 1943 sa začal organizačnými zmenami na Ministerstve národnej obrany. Dotklo sa to i Pracovného zboru, ktorý sa na základe Dôverného rozkazu č. 2 zo dňa 11. januára 1943 stal IV. zložkou ministerstva národnej obrany.⁸⁵ Pracovný zbor sa v tomto čase delil na 6 oddelení: na veliteľský úrad, hospodársky úrad, technický úrad, zememeračský úrad, pomocný úrad a pomocnú rotu.

Stav brannej pohotovosti štátu ukázal, že viaceré ustanovenia platného Branného zákona z roku 1940 nevyhovovali a ozývali sa hlasy vyzývajúce na jeho zmenu. Bolo v ňom viacero nepresností, dokonca v niektorých ustanoveniach bol paralelný so zákonom o obrane štátu. Preto namiesto čiastkovej novelizácie zákona bol zvolený postup, že bol vypracovaný nový návrh branného zákona, ktorý bol Snemom Slovenskej republiky schválený 26. marca 1943.

Citovaný branný zákon bol založený na základe všeobecnej brannej a pracovnej povinnosti, ktorej podliehal každý zdravý občan Slovenskej republiky, čím sa malo vybudovať vedomie národnej spolupatričnosti, cit zodpovednosti a obetavosti s cieľom dosiahnuť: *„pohotovosťou brannej moci uhájiť jestvovanie a rozvoj národa a pohotovosťou jej osobitne organizovanej složky dopomôcť k tomuto uhájeniu“*.⁸⁶ Prvú úlohu mala plniť poľná armáda a druhú Pracovný zbor národnej obrany určený na práce v zázemí.⁸⁷ Branná moc sa teda skladala z vojenských jednotiek, ustanovizní a organizácií a z Pracovného zboru národnej obrany, jeho ustanovizní a organizácií. Obe zložky brannej moci boli síce po stránke brannej rozdielne, ale boli rovnocenné.

Na rozdiel od predošlého branného zákona sa prezenčná služba nedelila na vojenskú a pracovnú, branci odvedení do vojenskej služby konali vojenskú službu, branci odvedení do Pracovného zboru konali službu v Pracovnom zbore.⁸⁸ Dĺžka vojenskej služby bola stanovená na 24 mesiacov. Veková hranica odvodov bola stanovená na 19 rokov z pôvodných 20 rokov, z dôvodu, aby občania mohli pred prezenčnou službou vykonávať aj službu v Slovenskej pracovnej službe a aby odvody pre brannú moc boli spoločné. V § 9 bol zmenený spôsob dobrovoľného vstupu do armády. Dobrovoľný vstup bol možný len

⁸³ VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 124, inv. č. 126, č. j. 500 016.

⁸⁴ Tamže, šk. 124, inv. č. 126, č. j. 500 017.

⁸⁵ Dovedy bol jeho II. zložkou. VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 117, inv. č. 118, č. j. 500 081.

⁸⁶ Dôvodová správa k návrhu vládneho návrhu Branného zákona Slovenskej republiky, Snem Slovenskej republiky, tlač 714 z roku 1943.

⁸⁷ Podľa branného zákona bolo možné brannú moc použiť i na pomocné služby pri pohromách ohrozujúcich život a majetok občanov.

⁸⁸ Vypustenie pôvodného pomenovania „vojenská pracovná služba“ bolo zvolené z dôvodu, aby už pomenovaním svojej vojenskej služby ako pracovnej neboli branci považovaní za menejcenných.

do vojenskej služby, a nie do Pracovného zboru. Táto zmena bola z dôvodu, že v predošlom brannom zákone bol dobrovoľný vstup využívaný na vstup do Pracovného zboru, a tým sa branci vyhli službe vo vojenských jednotkách. Zmyslom nového branného zákona bolo, aby služba v Pracovnom zbore bola vyhradená výlučne pre telesne a duševne menej zdatných občanov. Telesne a duševne zdravý občan mal vykonávať brannú povinnosť vo vojenských jednotkách.

Zásadnú zmenu priniesol § 38, ktorý sa venoval brannej povinnosti Židov a Rómov. Podľa tohto ustanovenia boli Židia vylúčení z brannej moci. Namiesto nej mali vykonávať pracovnú povinnosť podľa ustanovenia § 22 nariadenia č. 198/1941 Sl.z.⁸⁹ V dôvodovej správe sa toto vylúčenie Židov z brannej moci zdôvodňovalo: „... služba v brannej moci je čestnou službou národe. Bolo by proti mravnej zásade čestnej služby, keby Židia mali byť príslušníkmi brannej moci.“⁹⁰ Tento paragraf bol pravdepodobne dôsledkom toho, že Čatloš už nedokázal odolávať nemeckému tlaku na vylúčenie „neárijských elementov“, hlavne Židov z Pracovného zboru. Nemecký veľvyslanec v Bratislave Hanns Elard Ludin žiadal niekoľkokrát predsedu vlády Tuku, aby naliehal na ministra národnej obrany Čatloša v súvislosti s prepustením Židov z brannej povinnosti.⁹¹

Na druhej strane Rómovia síce neboli vylúčení z brannej moci, ale nebolo možné ich zaradiť do vojenských jednotiek, ustanovizní a organizácií a mohli konať službu iba v Pracovnom zbore, a to v osobitných skupinách.⁹² V ich prípade týmto znením bol odstránená paradoxná situácia v znení bývalého § 38 Branného zákona z roku 1940. I vtedy boli Rómovia oficiálne vylúčení z príslušnosti k brannej moci (nemohli byť vojenskými osobami), ale na druhej strane bolo v ods. 3 znenie, že sa na nich analogicky vzťahujú ustanovenia o odvodnej povinnosti, o odvodoch, o preskúšaní a zaradení do brannej moci, o prezenčnej službe a o jej odklade, atď. Z toho vyplývalo, že síce nemohli byť príslušníkmi brannej moci, ale podľa ďalších ustanovení mali to isté právne postavenie, akoby nimi boli.

Na schválený branný zákon musel zareagovať minister národnej obrany. Keďže už Židia nepodliehali brannej povinnosti, nariadil prepustiť dňom 1. júna 1943 všetkých robotníkov - Židov z pracovnej povinnosti v VI. robotnom prápore.⁹³ V zmysle tohto nariadenia boli Židia prepustení už 31. mája 1943 popoludní bez akéhokoľvek prepúšťacieho preukazu. K tomuto dňu bolo v troch židovských rotách VI. práporu 815 robotníkov Židov, z toho vo Sv. Juri 294, v Lábe 206, v Zohore 166 a v Kamenici nad Cirochou 80, zvyšok bol rozptýlený ešte na 12 ďalších miestach. K rovnakému dňu bolo 239 zbehov.⁹⁴ Pri prepustení im

⁸⁹ Židia vo veku 16 až 60 rokov, ak nekonali práce v zmysle § 38 Branného zákona, boli povinní konať práce, ktoré im prikázalo Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky.

⁹⁰ Dôvodová správa k návrhu vládneho návrhu branného zákona Slovenskej republiky, Snem Slovenskej republiky, tlač 714 z roku 1943.

⁹¹ Bližšie pozri TÖNSMEYER, T. *Das Dritte Reich und die Slowakei 1939-1945. Politischer Alltag zwischen Kooperation und Eigensinn*. Paderborn : Ferdinand Schöningh Verlag, 2003, s. 272. ISBN 3-506-77532-4.

⁹² Teda nie iba tí príslušníci „cigánskej rasy“, čo podľa Vyhlášky Ministerstva vnútra Slovenskej republiky z 18. júna 1940 pochádzali „z nej po oboch rodičoch“ a žili „životom kočovným alebo usadlým síce, avšak sa vyhýbali práci.“ Na druhej strane tí, čo nespádali pod uvedenú vyhlášku, mohli nosiť „árijskú“ uniformu, ak sa správali disciplinovane

⁹³ Bližšie pozri VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 123, inv. č. 125, č. j. 500 877.

⁹⁴ ZAJAC, L. Vznik, pôsobenie a zánik VI. robotného práporu. In *Pracovné jednotky a útvary slovenskej armády 1939 – 1945. VI. robotný prápor*. Bratislava : Zing Print, 1996, s. 143. ISBN 80-967629-0-7.

odobrali všetky vojenské súčiastky a vydali im ich civilný odev a šaty. V prípade, že Židia nemali vlastný odev a obuv, boli im na jeden mesiac zapožičané erárne. Takto prepustení Židia boli hromadne prevzatí Ministerstvom vnútra Slovenskej republiky, ktoré ich okamžite nasadilo na práce do židovských pracovných táborov a stredísk.⁹⁵ Časť Židov medzitým dezertovala.⁹⁶

Nariadenie riešilo aj Židov, ktorí sa v čase jeho vydania nachádzali vo väzbe. Títo boli ponechaní vo väzení, a odovzdaní boli až po odpykaní trestu. Disciplinárne tresty boli dňom prepustenia zrušené. Židia, ktorí sa nachádzali v nemocničnom ošetrovaní, boli prevezení do nemocníc Ministerstva vnútra Slovenskej republiky.

Aj sám Čatloš po vojne svoje počínanie vo funkcii ministra obhajoval tým, že práve príslušnosť k VI. robotnému práporu Židov zachránila od deportácií v roku 1942. Je pravdou, že Čatloš sám 1. apríla 1942 svojím rozkazom zrušil plánovaný transport príslušníkov VI. práporu do koncentračného tábora v Poľsku, ktorý bol plánovaný na 11. apríla 1942.⁹⁷ V dokumente o stanovisku Čatloša k deportáciám sa doslovne uvádza: „*Pán plukovník Bodický telefonicky hlásil dnes o 11.15 hod. transport prezenčne slúžiacich Židov z rozhodnutia ministra obrany generála Čatloša nemôže byť pripravený na 11. apríla 1942, lebo tento transport bude zaradený ako posledný transport odsunu Židov.*“⁹⁸

Skôr ako úmysel „záchrany“ sa vynára otázka, či toto jeho rozhodnutie nesúvislo skôr s Vyhláškou Ministerstva vnútra SR z 1. apríla 1942 o zriadení židovských pracovných táborov v Sereďi, Novákoch a Vyhniach.⁹⁹ Nasvedčovala by tomu aj žiadosť určená Predsedníctvu vlády Slovenskej republiky, ktorú v mene ministra národnej obrany podpísal veliteľ Pracovného zboru plk. pech. Bodický 28. júla 1942. V tejto žiadosti o skrátenie prezenčnej služby Židov sa uvádza: „*pri Pracovnom sbore MNO toho času koná prezenčnú pracovnú povinnosť 993 robotníkov – Židov, ktorí majú byť v smysle ústavného zákona čísl. 68/1942 čiastočne vystahovaní z územia Slovenskej republiky a čiastočne preradení do pracovných skupín Ministerstva vnútra.*“¹⁰⁰ Na základe tejto žiadosti mali byť Židia na konci augusta 1942 prepustení mimo činnú službu. Ihneď by tým boli odsúdení na deportáciu, respektíve v prípade Židov minimálne podrobeniu hanebným príkazom židovského kódexu. Dňa 8. februára 1943, tri týždne pred uplynutím 24 mesiacov trvajúcej pracovnej povinnosti pre odvodný ročník 1940, vyhlásil Alexander Mach na župnom zjazde v Ružomberku, že obnovia transporty Židov do Poľska: „*Príde marec, príde apríl a pôjdu transporty.*“¹⁰¹ Minister-

⁹⁵ Zo skladu intendančného materiálu vo Vrútkach bolo za týmto účelom ministerstvu vnútra odpredaných 650 súprav bielizne a oblečenia v hodnote 238 240 Ks. Pozri VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 120, inv. č. 121, č. j. 500 934.

⁹⁶ VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 123, inv. č. 125, č. j. 501 082.

⁹⁷ V súvislosti s prípravami deportácii Židov vydal 14. marca 1942 veliteľ Pracovného zboru rozkaz, v ktorom nariadil zostreňný dozor nad VI. robotným práporom. Pozri VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 86, inv. č. 86, č. j. 380 545.

⁹⁸ Bližšie pozri ŠTEFANSKÝ, V. *Generál Ferdinand Čatloš. Biografický náčrt*. Bratislava : VITA, 1998, s. 56. ISBN 80-88842-13-1.

⁹⁹ NIŽŇANSKÝ, E. – BAKA, I. – KAMENEC, I.(ed.). 2004. *Holokaust na Slovensku 5. Židovské pracovné tábory a strediská na Slovensku 1938 – 1944. Dokumenty*. Bratislava : Nadácia M. Šimečku, Židovská náboženská obec, Vojenský historický ústav, 2004, s. 137. ISBN 80-968668-9-X.

¹⁰⁰ Tamže, s. 148.

¹⁰¹ ZAJAC, L. Vznik, pôsobenie a zánik VI. robotného práporu. In *Pracovné jednotky a útvary slovenskej armády 1939 – 1945. VI. robotný prápor*. Bratislava : Zing Print, 1996, s. 142-143. ISBN 80-967629-0-7.

stvo národnej obrany nechalo robotníkov Židov presluhovať ako záložníkov a prepustenie z pracovnej povinnosti nastalo až 1. júna 1943. Sám Čatloš k tomu po vojne poznamenal: „*Nie je náhoda, že príslušníci Pracovného sboru boli prepustení do civilu /u nás pravda nie domov, ale do pracovných jednotiek podliehajúcich min. vnútra/ 1. júna 1943. Vtedy už bola deportácia zastavená! Nuž, preto som Židov už nedržal u seba, lebo to príliš kričalo. Mali väčšinou odslúženú brannú povinnosť zákonom stanovenú a ich vrstovníci - kresťania boli demobilizovaní. Iba zo záložníkov sa povolávali pre zvláštne účely tí, ktorí podliehali ako bojovníci a vojaci vojnovým formáciám aktivovaným. Aj tak som zadržal určitý počet Židov pri vojsku, pokiaľ Nemci ich stratili z dohľadu.*“¹⁰²

Netreba však zabúdať na sociálny rozmer deportácií. Historik Nižňanský poukazuje na zaujímavý aspekt deportácií, a to, že slovenská vláda vyviezla tých Židov, ktorí jej boli na príťaž. Svedčí o tom aj porovnanie počtov, ktoré boli plánované – napr. Tukom uvádzaný počet 60 000 a počet pauperizovaných židovských občanov, 64 000 i viac. Deportácie teda prestali vtedy, keď sa tento problém vyriešil. Sociálna analýza židovskej komunity ukazuje, že väčšina z tých, ktorí mali výnimky, boli hospodársky, prípadne profesijne potrební (lekári, inžinieri a pod.), alebo boli v židovských pracovných táboroch (Nováky, Vyhne, VI. robotný prápor), kde prinášali štátu nemalé zisky.¹⁰³

V tomto kontexte už tvrdenia Čatloša o nezištnej záchrane Židov nevyznievajú tak jednoznačne. V roku 1943 sa totiž Židom skončila prezenčná pracovná povinnosť, teda maximálna doba, po ktorú mohla armáda využívať ich pracovný a intelektuálny potenciál. Po tomto termíne by ich aj tak musela slovenská armáda prepustiť do zálohy. Čatloš sám po vojne priznáva, že jeho rozhodnutia ako ministra vyvolávajú rôzne otázky: „*A koľko ešte vecí bolo by bývalo horších, než za Čatlošovho vedenia vojska v rokoch 1941 - 1944? Áno, zodpovednosť, ale i rozvaha a porovnanie medzi možnosťou a skutočnosťou. Nuž pre podobné príčiny som ťahal káru aj zodpovednosť vo vojne, aby národ sa nemal ešte horšie, ako bezo mňa.*“¹⁰⁴ Zostáva teda nezodpovedanou otázkou, či niektoré jeho rozhodnutia a tvrdé výroky, hlavne na adresu Židov a Rómov, boli len poplatné dobe a režimu, alebo boli aj jeho vnútorným presvedčením. Rovnako ťažko zodpovedanou otázkou zostáva, či jeho neskorší postoj k Pracovnému zboru, hlavne voči Židom a Rómom, nevyplýval len z čistého politického pragmatizmu a „pudu sebazáchovy“ v súvislosti s vývojom na frontoch druhej svetovej vojny.

Hoci podľa citovaného nariadenia ministra národnej obrany mali byť všetci Židia prepustení, v ďalšej službe bolo ponechaní 49 robotníci – Židia, ale už ako civilní zamestnanci vojenskej správy.¹⁰⁵ Týmto Židom vojenská správa zabezpečila ubytovanie oddelene od ostatného mužstva, stravu a mesačnú prémieu 200 Ks.¹⁰⁶ Medzi Židmi, ktorí boli ponechaní ako civilní zamestnanci, bolo aj 20 lekárov a 4 zubní technici, ktorí boli pre fungovanie Pracovného zboru potrební.¹⁰⁷ Títo Židia boli oslobodení od nosenia židovského označenia.¹⁰⁸

¹⁰² VHA Bratislava, f. Gen. Ferdinand Michal Čatloš 1914 – 1971, šk. 4.

¹⁰³ Bližšie pozri NIŽŇANSKÝ, E. – BAKA, I. – KAMENEC, I.(ed.). 2004. *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942*. Bratislava : Nadácia M. Šimečku, Židovská náboženská obec, Vojenský historický ústav, 2004, s. 84. ISBN 80-969242-3-0.

¹⁰⁴ VHA Bratislava, f. Gen. Ferdinand Michal Čatloš 1914 – 1971, šk. 4.

¹⁰⁵ Dôverný rozkaz Veliteľstva Pracovného sboru č. 22, čl. 8 z 28. mája 1943, VHA Bratislava, f. PZNO 1940 – 1945, šk. 148.

¹⁰⁶ VHA Bratislava, f. PZNO 1940-1945, šk. 123, inv. č. 125, č. j. 505 721.

¹⁰⁷ Tamže, šk. 123, inv. č. 125, č. j. 500 669.

¹⁰⁸ Tamže, šk. 123, inv. č. 125, č. j. 501 950.

Ako civilní zamestnanci zostali v službách ministerstva národnej obrany až do 30. októbra 1944, keď boli odovzdaní Ministerstvu vnútra z dôvodu nepotrebnosti.¹⁰⁹

Svoj diskriminačný charakter však VI. robotný prápor ani po prepustení Židov nestratil. Na základe § 38 branného zákona boli do Pracovného zboru preradení všetci Rómovia v činnnej vojenskej prezenčnej službe a v činnnej vojenskej službe za brannej pohotovosti štátu. Boli premiestnení k Východnej pracovnej skupine s určením pre VI. prápor.¹¹⁰ Toto nariadenie sa netýkalo tých Rómov, ktorí boli zaradení v poľných jednotkách. U tých sa premiestnenie vykonalo až po návrate z poľa. Nový branný zákon sa nakoniec premietol aj do zmeny názvu Pracovného zboru. Oficiálny názov a skratka „Pracovný zbor MNO“ sa používali do jari 1943. Generál Čatloš ho svojím rozkazom č. 14 z 2. apríla 1943 pozmenil na „Pracovný zbor NO“.¹¹¹

Celkovo možno životné podmienky Židov a Rómov v VI. robotnom prápore hodnotiť ako nepomerne lepšie, než boli v civilných pracovných jednotkách, ktoré podliehali Ministerstvu vnútra Slovenskej republiky.¹¹² Stravovacie normy boli rovnaké ako u vojakov prezenčnej služby. Vyskytli sa síce vojenský gážísti, ktorých by sme z dnešného pohľadu označili za rasistov, a tí svojím agresívnym správaním a šikanovaním zhoršovali už i také zlé životné podmienky Rómov a Židov, ale, našťastie, ich bola skôr menšina oproti dôstojníkom v civilných pracovných útvaroch, ktorí boli povestní svojou brutalitou. V zásade možno aj podľa spomienok jednotlivých príslušníkov VI. robotného práporu konštatovať, že väčšina dôstojníkov sa k nim správala korektne.¹¹³ Slúži ku cti značnej časti dôstojníkov a rotmajstrov Pracovného zboru, že aj napriek príkazom zaobchádzali so Židmi a Rómami ako s ľudskými bytosťami aj napriek riziku, že si tým mohli ohroziť minimálne svoju ďalšiu vojenskú kariéru. Všetky príkoria, ktorým obe etniká museli v rámci svojej pracovnej povinnosti čeliť, však v kontexte osudov ich rodín, boli len zlomkom rasového teroru, ktorý na nich čakal v civilnom živote.

¹⁰⁹ Dôverný rozkaz Veliteľstva Pracovného zboru národnej obrany č. 43, čl. 112 z 10. novembra 1944, VHA Bratislava, f. PZNO 1940 – 1945, šk. 148.

¹¹⁰ Dôverný rozkaz Veliteľstva Pracovného zboru č. 24, čl. 2 z 18. júna 1943, VHA Bratislava, f. PZNO 1940 – 1945, šk. 148.

¹¹¹ Rozkaz MNO - Správa pracovného zboru č. 14 z 2. apríla 1943, čl. 3. VHA Bratislava, f. PZNO 1940 – 1945, šk. 148.

¹¹² Na porovnanie pozri práce NIŽŇANSKÝ, E. – BAKA, I. – KAMENEC, I.(ed.). *Holokaust na Slovensku 5. Židovské pracovné tábory a strediská na Slovensku 1938 -1944. Dokumenty*. Bratislava : Nadácia M. Šimečku, Židovská náboženská obec, Vojenský historický ústav, 2004. 352 s. ISBN 80-968668-9-X, ďalej BAKA, I. *Politický systém a režim Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1940*. Bratislava : Vojenský historický ústav, 2010. 322 s. ISBN 978-80-969375-9-2, prípadne HLAVINKA, J. – NIŽŇANSKÝ, E. *Pracovný a koncentračný tábor v Sereďi. 1941-1945*. Bratislava : Dokumentačné stredisko holokaustu, 2009. 191 s. ISBN 978-80-969857-3-9.

¹¹³ Na Správe pracovného zboru i v oboch pracovných skupinách pôsobili aj demokraticky zmýšľajúci dôstojníci. Viacerí boli profesijne i konfesijne blízki slovenským dôstojníkom československej zahraničnej armády. Na správe pracovného zboru z vlastnej iniciatívy pomáhal príslušníkom VI. robotného práporu mjr. Ševčík. MUDr. Alexander Pelach, ktorý prišiel asi najčastejšie do styku s dôstojníkmi na Ministerstve národnej obrany, potvrdzuje, že dôstojníci Kručko, Topol'ský, Hasenberg sa správali k príslušníkom VI. robotnému práporu korektne. Velitelia oboch pracovných skupín pplk. Emil Kriviš a mjr. Aurel Ruman prejavovali zjavne svoj odmietavý postoj k rasovej diskriminácii. Celkom výnimočný bol veliteľ Vojenského výcvikového tábora v Kamenici nad Čirochou plk. Anton Adamica. Ako vo svojich spomienkach uvádzajú František Zeman a Hugo Kubovič, ignoroval rozkazy diskriminujúce Židov, ponechal im zelené uniformy, zaobchádzal s nimi ako s vojakmi, posielal ich aj so zbraňami do strážnej služby. Pozri ZAJAC, L. *Vznik, pôsobenie a zánik VI. robotného práporu*. In *Pracovné jednotky a útvarý slovenskej armády 1939 – 1945. VI. robotný prápor*. Bratislava : Zing Print, 1996, s. 143-144. ISBN 80-967629-0-7.